

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2026.1.109>

*ŞƏLALƏ ANA HÜMMƏTLİ (Azərbaycan)\**

## **BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN “BÜLLETEN”LƏRİ: MƏXƏZLƏRDƏ QALAN İZLƏR**

### **Xülasə**

Tarix boyunca yaşananlar, milli-mədəni inkişafa xidmət edən böyük hadisələr illər keçdikcə keçmişin, dünənin izi, səsi kimi ən önəmli məxəzlər olan arxiv sənədlərində, kitabxanalarda qorunur. 100 il bundan əvvəl 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay barədə bütün tarixi faktlar da məhz arxiv sənədlərində, kitabxanalarda mühafizə olunan əski çap kitablarında, dövrü mətbuat səhifələrində qorunmaqdadır. Qurultayın stenoqram materiallarını, foto-şəkillərini, tarixi sənədlərini əhatə edən kitablar, tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar və b. nəşr edildikcə, hafizəmizə yüz il əvvəl yaşananlar, o möhtəşəm qurultayın ab-havası daha aydın şəkildə həkk olunur.

Qurultayın tarixi mənzərəsini özündə əks etdirən daha bir sənəd də Qurultayın təşkilat komissiyasının bülletenləridir. “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağıran təşkilat komisionunun bülleteni” adlı bu tarixi sənədin 4 sayı nəşr olunmuşdur. Bu bülletenlər nümayəndə və iştirakçıların 9 məruzə, 9 tezis, 2 məruzə proqramını əhatə edir. Bülletenlərdəki imzalar arasında digər tədqiqatlarda adı çəkilməyən, unudulan bir önəmli iştirakçının - professor Xudadad bəy Məlikaslanov imzası xüsusi diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, I Türkoloji Qurultayın çağırılması, təşkili və keçirilməsi prosesində xüsusi rolu, böyük əməyi və iştirakı olan (X.Məlikaslanov, S.Mümtaz və b. kimi) onlarla dəyərli ziyalımızın bu yolda gördüyü işlər, türkologiyamıza xidmətləri hələ də öz əsl qiymətini gözləməkdədir.

Birinci Türkoloji Qurultayın “Bülleten”lərinin qiymətli məxəz kimi elmi-tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Fil.ü.f.d., dos.Ş.A.Hümmətli və Fil.ü.f.d. A.Q.Hüseynova tərəfindən tərcümə və transfoneliterasiya edilərək yenidən nəşrə hazırlanmışdır.

**Açar sözlər:** *Qurultay, məxəz, “Bülleten”, Xudadad bəy, Mümtaz.*

---

\* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Fil.ü.f.d., dosent, Aparıcı elmi işçi. E-mail: dervish2006@mail.ru

Tarix boyunca yaşananlar, milli-mədəni inkişafa xidmət edən böyük hadisələr illər keçdikcə keçmişin, dünənin izi, səsi kimi ən önəmli məxəzlər olan arxiv sənədlərində, kitabxanalarda qorunur. Bu izlə və bu səsə doğru getdikcə gördüklərimiz və eşitdiklərimiz gözlərimiz önündə möhtəşəm tarixi mənzərəni canlandırır. Tarixin güzgüsü olan məxəzlərdə gördüklərimiz isə öz milli kimliyimiz və maddi-mənəvi dəyərlərimizdir.

100 il bundan əvvəl 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay barədə bütün tarixi faktlar da məhz arxiv sənədlərində, kitabxanalarda mühafizə olunan əski çap kitablarında, dövrü mətbuat səhifələrində qorunmaqdadır. Qurultayın stenoqram materiallarını, foto-şəkillərini, tarixi sənədlərini əhatə edən kitablar, tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar və b. nəşr edildikcə, hafizəmizə yüz il əvvəl yaşananlar, o möhtəşəm qurultayın ab-havası daha aydın şəkildə həkk olunur. Bu kitablar - Adil Babayevin “Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya”, K.V.Nərimanoğlu və Ə.Ağakışiyevin nəşrə hazırladıqları “1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər” (Nərimanoğlu, Ağakışiyev, 2006), Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (Qasimov, 2019), akademik Nizami Cəfərovun “Türklər Birinci Türkoloji Qurultayda” (Cəfərov, 2026), professorlar Nadir Məmmədlinin “1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda”(Məmmədli, 2026), Sayalı Sadıqovanın “Birinci Türkoloji Qurultay və ümumtürk termin yaradıcılığı prosesi”(Sadıqova, 2026) və b. tədqiqat əsərləri I Türkoloji Qurultayın elmi-tarixi əhəmiyyətini daha dərinləndirən dərk edilməsinə xidmət edir.

Qurultayın tarixi mənzərəsini özündə əks etdirən daha bir sənəd də Qurultayın təşkilat komissiyasının bülletenləridir. “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağıran təşkilat komissiyasının bülleteni” adlı bu tarixi sənədin 4 sayı nəşr olunmuşdur. (“Bülleten”lər, 1926). Nümayəndə və iştirakçıları Qurultayda müzakirə olunacaq məsələlər barədə ətraflı məlumatlandırmaq məqsədilə 27, 28 fevral, 2, 6 mart 1926-cı il tarixlərində nəşr olunmuş bu bülletenlərin ilk sayında Qurultay iclaslarının proqramı, rəqlamenti, müzakirə ediləcək məsələlər öz əksini tapmışdır.

Bu bülletenlər nümayəndə və iştirakçıların 9 məruzə, 9 tezis, 2 məruzə proqramını əhatə edir. İlk sayda S.Ağamalıoğlunun “Azərbaycanda

Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti”, M.Pavloviçin “Türkoloji Qurultay məsələsinə dair”, adlı məruzələri, A.Qubaydulinin “Sovet İttifaqı ləhcələrində tatar xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” adlı məruzəyə aid və Q.Çursinin “Qafqaz türk xalqlarının etnoqrafik tədqiqatı haqqında” tezisləri dərc olunmuşdur. Bülletenin digər saylarında isə Qurultay iştirakçılarının - Samoyloviç, A.Zifeldt-Simumyaki, N.N.Poppe, A. Baytursunov, prof.X.Məlikaslanov, D.Hasanov, H.Zeynallı, H. Müştəri, prof.L.İ.Jirkov, K.Tınstanov, prof.N.Yakovlev, Q.Sədi və Molla Bəkcən Rəhmanoglunun məruzə və tezisləri, professorlar S.E.Malov və İ.N. Borozdinin isə məruzələrinin proqramları dərc olunmuşdur. Bu imzalar arasında digər tədqiqatlarda adı çəkilməyən bir önəmli iştirakçının - professor Xudadad bəy Məlikaslanov imzası xüsusi diqqəti cəlb edir. Adına Qurultayın digər sənədlərində rast gəlmədiyimiz bu önəmli şəxsiyyət barədə bir qədər məlumat verək. Şuşada doğulmuş, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında və elmi-texniki inkişafında xüsusi rolu olmuş, bu görkəmli ziyalı - Xudadad bəy Məlikaslanov (1879 -1935) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əvvəlcə yollar, poçt və teleqraf naziri, müstəqil Yollar Nazirliyi təsis olunduqdan sonra isə Yollar naziri təsdiq edilmişdir. Xudadad bəy Məlikaslanovun təşəbbüsü ilə 1919-cu ildə Bakıda ana dilində dərs keçilən ilk dəmir yolu nəqliyyatı məktəbi açılmışdı. Xudadad bəy Azərbaycan Parlamentində 1919-cu ilin martında yaradılan əlifba islahatı üzrə xüsusi komissiyanın sədri seçilmişdi, onun rəhbərliyi altında latın qrafikalı əlifbaya keçilməsinə dair bir neçə qanun layihəsi hazırlanmışdı. X. Məlikaslanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimi olmasına baxmayaraq, 1920-ci ilin aprelindən sonra da Azərbaycan SSR-ə lazım olan dəyərli bir mütəxəssis kimi öz ixtisası üzrə rəhbər vəzifələrdə çalışmışdı. 1922–1930-cu illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin Sənaye-Nəqliyyatı Bölməsinin müdiri (1923–1925) və Rəyasət Heyətinin üzvü (1922–1924), Zaqafqaziya Dəmir Yolu İdarəsinin üzvü, Azərbaycan Poliitexnik İnstitutunun İnşaat Fakültəsinin Yol, Sənaye, Nəqliyyat və Tikinti Bölməsinin müdiri, həmin fakültənin dekanı (1924–1930) və b. məsul vəzifələrdə çalışmış professor Xudadad bəy Məlikaslanovun I Türkoloji Qurultayda iştirakı ilə əlaqədar Qurultay “Bülleten”indən başqa digər məxəzlərdə, tarixi sənədlərdə məlumata nədənsə rast gəlinmir. Amma tanış olduğumuz

bülletenlər, bu dəyərli ziyalının da I Türkoloji Qurultayda önəmli rolundan söz açmağa əsas verir. Ümumiyyətlə, “Qurultayla əlaqədar tədqiqatlarda da qeyd olunduğu kimi, “müşahidələr göstərir və mənbələr təsdiq edir ki, Azərbaycandan Birinci Türkoloji Qurultaya rəsmi siyahıya daxil edilməyən, müəyyən təkliflər əsasında dəvət olunan tanınmış ziyalılar, elm adamları və yazıçılar da olmuşdur. Məsələn, görkəmli Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid, tanınmış tədqiqatçılardan Vəli Xuluflu, Salman Mümtaz, İsmayıl Hikmət, Əli Nazim, Əmin Abid və başqaları da Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmişlər.” (Həbibbəyli, 2016:7) Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, adı Qurultay iştirakçılarının siyahısında olmasa da, “Qurultayın ilk günündən başlayaraq çəkilən fotosəkillərdə Salman Mümtazın da görünməsi”, eləcə də sonuncu, bağlanış mərasimində söz alması bu dəyərli insanın da həmin mötəbər tədbirdə fəal iştirakını isbat edir.(Bax: Akalın, 2025:256). Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətində İdarə Heyətinin üzvlərindən biri olan Salman Mümtaz Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilatçılarından biriydi. Qurultayın son günü qərar və qətnamələr oxunub qurtardıqdan sonra çıxış üçün söz istəyənlər arasında “ilk söz azərbaycanlı şair Salman Mümtaza verilir.” Təəssüf ki, çıxış Azərbaycan dilində olduğu üçün digər türkdilli məruzələr, çıxışlar kimi onun çıxışının da stenoqrafi yoxdur. (Nərimanoğlu, Ağakışiyev: 417; Hümmətli).

Qurultay “Bülleten”inin 3-cü sayında yer alan məruzə və tezislərdən biri və birincisi professor Xudadad bəy Məlikaslanova məxsusdur. Hətta bülletendəki sonuncu məruzə də onundur. Çünki alimin “Texnika nöqtəyindən türk əlifbasının dəyişilməsi” adlı geniş məruzəsi yeganə məruzədir ki, bülletendə iki dildə (Azərbaycan və rus dillərində) çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, bülletenlərdəki məruzə və tezislərin yalnız üçü istisna olmaqla, yerdə qalanlar rus dilindədir.

“Bülleten”in birinci sayında S.Ağamalıoğlu “Azərbaycanda Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti” adlı məruzəsində Qurultay iştirakçılarına “Türkoloji Qurultayın çoxşaxəli əhəmiyyətini bir neçə sözlə ifadə etmək olduqca çətinidir. Lakin şübhəsizdir ki, bu qurultay ölkəmizdə dərin mədəni iz buraxacaq”,- deyər böyük tarixi əhəmiyyətə malik bu qurultayla əlaqədar ümidləri dilə gətirmişdir: “...Bu Qurultay türkoloji elmin ədəbiyyatına canlanma gətirməli və gələcək qurultaylar üçün təməl qoymalıdır ki, bu da

həmin elmin sonrakı mərhələdə daha məhsuldar inkişafı üçün az əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir.” (“Bülleten”, 1926: №1).

Bülletenlərdə öz əksini tapmış məruzə və tezislərdən dördü Qurultayda müzakirə olunan ən önəmli məsələlərdən birinə - terminologiyaya dairdir.

A. R. Zifeldt-Simumyakinin “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri məsələsinə dair”, A. Baytursunovun “Türk dillərində terminologiyaya dair tezislər”, D.Hasanovun “Türk dillərində elmi terminologiyanın işlənilib hazırlanması məsələsinə dair tezislər”, H. Zeynallının “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında” adlı məruzə və tezislərində elmi terminologiya məsələsi müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Bu mühüm məsələnin həllində ortaya çıxan çətinliklərdən və onların həlli yollarından söz açılmışdır. A.Zifeldt-Simumyakinin “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri məsələsinə dair” adlı məruzəsində alim, hər şeydən öncə, bu terminlərin alınma sözlərdən deyil, canlı xalq danışığı dilindən toplanmasına üstünlük verməyin, bu dilin diqqətlə öyrənilib araşdırılmasının vacibliyini irəli sürmüşdür. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, “yerlərdə söz materialının ən yaxşı toplayıcıları qismində kənd müəllimlərinin iştirakı ilə dilçi alimlərin rəhbərliyi altında tərtib edilən canlı xalq şivələrinin izahlı lüğətləri xalq kütlələrinə yaxın ədəbi dilin yaradılmasında böyük kömək göstərə bilər.” Zifeld-Simumyaki xalq dilinin əleyhdarlarının həmişə bu dilin kasadlığından, hətta səfalət içində olduğundan danışdığına, buna görə də ədəbiyyata külli miqdarda barbarizmlərin daxil edilməsinin qaçılmaz olduğunu iddia etdiklərinə etirazını belə bildirmişdir “...Xalq dilini diqqətlə öyrəndikdə məlum olur ki, bu, tamamilə belə deyil. Anatomiya və tibb üçün terminlərin əhəmiyyətli bir hissəsini qəssab, baytar və türkəçarələrdə; aqronomiya və botanika üçün əkinçi, bostançı və bağbanlarda; zoologiya üçün isə ovçular və balıqçılarda və s. hazır şəkildə tapmaq mümkündür. Mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün hazır sözlər olmadıqda, ədəbi dilin xalq arasında populyarlığını qorumaq üçün ən səmərəli üsul “*dəmir-yol*” nümunəsində olduğu kimi, ana dilinin köklərindən söz yaratmaqdır. Ərəbşünasların lağa qoyduğu “*jer-bil*” tipli terminləri rədd etmək əvəzinə onları *jer-biliq* (yerşünaslıq – coğrafiya), *jyldyz-biliq* (astronomiya), *sy-biliq* (hidrologiya), *daş-biliq* (petroqrafiya) və

s. şəklində düzəltmək lazımdır.” Alim, xalq dilindən hərtərəfli istifadə etdikdən sonra belə, qala biləcək müəyyən boşluqları doldurmaq üçün yenə də alınma sözlərə ehtiyac olarsa, o zaman aşağıdakı şərtlərə riayət etməyin lazım olduğunu vurğulayır:

1) alınma söz, iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səs hədudlarından kənara çıxmamalıdır (məsələn, tərkibində (u) affrikatı olmamalıdır).

2) alınma sözlərdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan səs birləşmələri və əvəzlənmələri ola bilər (məsələn, söz diftonqla başlamamalıdır).

3) Alınma söz ahəng qanununa uyğun olmalıdır.” (“Bülleten”, 1926: №2)

Əhməd Baytursunovun “Türk dillərində terminologiyaya dair tezislər”ində də qazax dilində termin yaradılması prosesində əsas prinsiplərdən bəhs edilərək doğma dilinin sözlərinə üstünlük verildiyini, digər dillərin beynəlxalq səciyyəli terminlərini belə zəruri dəyişikliklərlə qəbul edilməli olduğu bildirilir və bunun əsas səbəbi açıqlanır: “Bu, hansısa millətçi-vətənpərvərlik hissindən irəli gəlmir, əksinə, biliyin və elmin (xüsusilə də tətbiqi elmlərin), həmçinin ədəbiyyatın və mətbuatın (dövri və qeyri-dövri) demokratikləşdirilməsi zərurətindən doğur; əks təqdirdə, dilimizin taleyi, əhalinin yuxarı və aşağı təbəqələri üçün ayrı dillər formalaşdırmağa macal tapmış digər türk xalqlarının dillərinin aqibəti ilə eyni olacaq. Həyatın əsl tərəqqisi və yeni mülki münasibətlərin qurulması yalnız elit təbəqənin deyil geniş kütlələrin də azad intellektual fəaliyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi olmadan mümkün deyil. Biz həm çap, həm də canlı nitq üçün eyni dildən, həm ədəbi, həm də xalq dili üçün eyni şivədən istifadə edirik. Dilimiz əhalini yuxarı və aşağı təbəqələrə bölmür. Dilimizin bu üstünlüyünü hər vəchlə qoruyub saxlamağa çalışırıq, çünki ədəbi dilin formalaşdırılmasının əsasında başqa prinsiplər qoyan bir çox millətlərin çap məhsullarının xalq kütlələri üçün necə tamamilə əlçatmaz olduğunu görürük. Bununla yanaşı, elmin gücü və xalq təhsilinin səviyyəsi yalnız toplanmış biliyin miqdarı ilə deyil, həm də onun yayılma dairəsi ilə ölçülür. Əqli tərəqqinin bəhrələri kütlələrin ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından yalnız biliyin geniş demokratikləşdirilməsi şəraitində öz müsbət təsirini göstərə bilər.” (“Bülleten”, 1926: №2).

D. Həsənovun "Bülleten"ın 3-cü sayında dərc edilən "Türk dillərində elmi terminologiyanın işlənilib hazırlanması məsələsinə dair tezislər"i də elmi terminologiyaya dair olduqca dəyərli fikirlərlə diqqəti cəlb edir. D.Həsənovun tezislərində "Ümumtürk terminologiyası haqqında", Terminologiyanın işlənilib hazırlanması zamanı material mənbələri haqqında", "Beynəlxalq terminlərin tətbiqi üçün qrammatik şərtlər", "Fars-ərəb terminlərinin tətbiqinin qrammatik şərtləri", "Terminlərin qısaltılması haqqında", "Nömrələmə və riyazi alqoritm haqqında" adlı ayrı-ayrı sərlövhələr altında türk dillərində elmi terminologiyanın işlənilib hazırlanması məsələsi geniş şəkildə, nümunələr göstərməklə diqqətə çatdırılır. Qeyd edək ki, "Bülleten" səhifələrində dərc edilmiş bu "tezislər"ın bir önəmi də odur ki, ona Qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlinmir.

Türk dillərində elmi terminologiya məsələsi ilə bağlı "Bülleten"lərdə dərc olunmuş sonuncu material Hənəfi Zeynallının "Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında" məruzəsidir. Bu mühüm məsələ ilə əlaqədar məruzəsində geniş söz açan H.Zeynallı məsələnin həlli yollarını nəticə olaraq bu şəkildə göstərmişdir:

1) Terminologiyanın işlənilib hazırlanmasına hər cür qeyri-peşəkar yanaşmanı bir kənara qoymaq və məsələni türk-tatar ləhcələrinin bütün qrupları üçün ümumi terminlərin yaradılması istiqamətində qoymaq lazımdır; 2)Elmi terminologiya sisteminin əsasında türk ləhcələrinin qrup prinsipi durmalıdır; 3)Terminlərin işlənilib hazırlanmasında, xüsusən biologiya və humanitar sahələrdə türk sözlərinə əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük verilməli, xalq tərəfindən mənimsənilmiş ərəb-fars sözləri isə türk sözləri sırasına daxil edilməlidir. Bu baxımdan, biologiya fənnində türk sözlərinin faizini 80-ə, humanitar sahədə isə 50-yə çatdıran Azterminkomissiya ilə fəxr etmək olar; 4) Ədəbi və elmi dilin hüdudlarını müəyyənləşdirmək lazımdır, çünki bu müəyyən edilmədən sözün həqiqi mənasında vahid bir tamlıq olmayacaqdır; 5)İşlənilib hazırlanmış terminologiyayı kütləvi danışiq dilinə uyğunlaşdırmaq üçün türk-tatar sözlərinin semasiologiyasını və sintaksisini dərinlən öyrənmək lazımdır; 6)Bir tərəfdən, qəbul olunmuş əcnəbi terminlərin dilimizə təsirini nəzərə almaq, digər tərəfdən isə barbarizmlər daxil etmədən bu sözlərin türk-tatar ləhcələrinə tabe olması üçün qrammatik şərtlər işləyib hazırlamaq lazımdır (məsələn, "Səadət" sözündən "məsud"

deyil, “səadət-li” düzəltmək lazımdır.); 7) Bütün detalların daha dərinləndirilməsi və bu qurultayın qərarlarının elmi rəhbərlik altında həyata keçirilməsi üçün praktiki türkologiyanın problemlərini həll edə biləcək müəyyən bir elmi mərkəzin olması zəruridir.” (“Bülleten”, 1926: №3)

Ümumiyyətlə, “qurultayda aparılan müzakirələrə əsasən, məlum olur ki, ümumavropa terminləri yalnız vacib olduğu təqdirdə qəbul edilməli, şərtlər imkan verdikdə isə türk dillərinin öz sözyaradıcılığı potensialı hesabına termin yaradıcılığına üstünlük verilməlidir. Terminologiya ilə bağlı irəli sürülən prinsiplərə nəzər yetirsək aydın olur ki, məruzəçilər Avropa terminləri ilə bağlı gəldiyi qənaətlərdə demək olar ki, yekdildirlər.” – (Hüseynova-Qəhrəmanlı, 2026:327-328).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Bülleten”lərdə ən çox diqqətimizi çəkən materiallardan biri və birincisi professor Xudadad bəy Məlikaslanovun məruzəsidir. Adına “Bülleten”lərdən başqa Qurultayla əlaqədar heç bir tarixi sənəddə rast gəlinməyən bu görkəmli ziyalımızın “Texnika nöqtəyi-nəzərindən türk əlifbasının dəyişilməsi” adlı unikal məruzəsində professorun elmi-texnikini tərəqqi ilə əlaqədar geniş məlumatı ilə də tanış oluruq. “İçində yaşadığımız əsr texnika əsridir. Bu əsrdə insan aləminin tərəqqisi, başlıca olaraq, onun texnikada tərəqqi etməsindən ibarətdir. İnsanların əski diriliyini yerdən-yerə dəyişmək və habelə onların mədəni hissəsi üçün yeni bir dirilik qaidəsi yaratmaq işlərində texnikanın oynadığı rol bizə məlumdur”, - deyərək məruzəsinə elmi-texniki tərəqqinin insan həyatında əhəmiyyəti barədə söz açmaqla başlayan Xudadad bəy mədəni millətlərin bütün yaşayışında hər bir işi məqsədə müvafiq edən ümumi prinsipin olduğunu və o prinsipin “az bir miqdarda əqli və cismani zəhmət sərf etməklə artıq miqdarda maddi və mənəvi fayda almaq işindən ibarət” olduğunu diqqətə çatdırır. Fikrini əsaslandırmaq üçün müxtəlif nümunələr göstərdikdən sonra da diqqəti əsas mətləbə - əlifba məsələsinə yönəldərək, ərəb əlifbasının çətinliklərindən bəhs edir: “Avropa millətlərinin işlətdiyi əlifbalardan hansını götürsək, o əlifbada doğru surətdə oxuyub yazmağı öyrənmək üçün iki aydan artıq vaxt sərf edilməyir. Halbuki ərəb əlifbasını öyrənib də, bunun vasitəsilə məlum olan asan kitabları oxumaq bacarığını əldə etmək işi, tədrisin doğru yolu ilə aparıldığı halda da uşaqlar üçün bir ildən əksik müddətdə mümkün olmayır. Bundan başqa, ibtidai, orta

və ali məktəblərin dərs kitablarında bulunan hər bir yeni sözü öyrənmək üçün uşaqlar, o sözün doğru tələffüzünü müəllimdən, ya ayrı bir adamdan eşitməlidirlər; çünki ərəb əlifbasıyla yazılmış sözlər cürbəcür oxunduqlarından dolayı uşaqlar və tələbələr üçün onların doğru tələffüzünü bulmaq mümkün olamayır.” (“Bülleten”, 1926: №3)

Alimin fikrincə, savadlılıq məqsəd deyil, elm və texnikanın tərəqqi etməyə başladığı bir əsrdə həmin elmləri öyrənməyimiz üçün bir vasitə olmalıdır. Əlifba isə bizi axtardığımız məqsədə çatdıran “makina”dan birisidir. İnsanlardan ötrü qulluq edən mexanizmlərin hər gün nə kimi dəyişikliklərə uğradığını, gündən-günə təkmilləşdirildiyini vurğulayaraq əski əlifbanın dəyişilməsi məsələsinin əhəmiyyətini diqqətə çatdırır: “Bu təkmillər olmazsa, texnika tərəqqi edəməz. Bizim indiki dirilikdə tərəqqimizin başlıca makinası sayılan əlifbamız da həmən köhnəlmiş mexanizmalardan birisidir. Buna görə bu əlifbada indiki texnika aparatlarının uğradığı dəyişikliklərə uğramalıdır. Yəni əski bir mexanizma kibi atılıb yeni və kamil bir əlifba ilə əvəz edilməlidir. Bunun Teylor prinsipi üzrə təkamülü (təkmili) isə Avropa və Şərq qövmlərinin çoxusuna məlum olan latın əlifbasını qəbul etməklə mümkün olacaqdır.” (“Bülleten”, 1926: №3)

Professor Xudadad bəy Məlikaslanovun məruzəsi ilə tanışlıqdan sonra bir daha əmin oluruq ki, I Türkoloji Qurultayın çağırılması, təşkili və keçirilməsi prosesində xüsusi rolu, böyük əməyi və iştirakı olan (X.Məlikaslanov, S.Mümtaz və b. kimi) onlarla dəyərli ziyalımızın bu yolda gördüyü işlər, türkologiyamıza xidmətləri hələ də öz əsl qiymətini gözləməkdədir. Unutmaq olmaz ki, bu möhtəşəm elm məclisinin - “I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılmasında təşəbbüskarları və təşkilatçıları Azərbaycanın görkəmli ziyalıları olmuşlar. Qurultay Azərbaycanın dünya türkoloji ictimaiyyəti qarşısında mühüm tarixi hadisə olmuş, ölkəmizin bu sahədəki mövqeyini və yerini nümayiş etdirmiş, türkoloji elmi-praktik mühitin miqyasını aydın şəkildə göstərmişdir.” (Məmmədli, 2026: 5).

Tarixin güzgüsü olan arxiv sənədlərində, kitabxanalarda qorunan məxəzlər yüz il əvvəl yaşananları, xalqın və türk dünyasının tərəqqisi üçün

Qeyd edək ki, türk xalqlarının taleyində önəmli rol oynamış, türkologiyanın, dilçilik elminin inkişafına təkan vermiş Birinci Türkoloji Qurultayın “Bülleten”lərinin qiymətli məxəz kimi elmi-tarixi əhəmiyyəti

nəzərə alınaraq AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Fil.ü.f.d., dos.Ş.A.Hümmətli və Fil.ü.f.d. A.Q.Hüseynova tərəfindən tərcümə və transfoneliterasiya edilərək yenidən nəşrə hazırlanmışdır.

## ƏDƏBİYYAT

1. Akalın, Ş.H. (2025). 100. Yılında 100 Soruda Birinci Türkoloji Kurultayı – Ankara: “Erkmen yayıncılık”, 300 s.
2. “”Bülleten” (“Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırən təşkilat komissiyasının bülleteni”) (1926) - №1.2, 3, 4. - Bakı: 27, 28 fevral; 02 mart, 06 mart.
3. Cəfərov, N. (2026) – “Türklər Birinci Türkoloji Qurultayda” – Bakı.
4. Həbibbəyli İ. (2016). “Birinci Türkoloji Qurultayın Dərsləri və müasir çağırışlar”.- I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları (I hissə) Bakı: 14-15 noyabr.
5. Hümmətli Ş.A. (2026). “Birinci Türkoloji Qurultay və Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz” - “Türkoloji Qurultay -100” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, 23 aprel 2026, Bakı: 566 s. , s.105-110. <https://doi.org/10.59849/turkcong100.2026>
6. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. (2026). “I Türkoloji Qurultayda terminologiya məsələləri: 100 il əvvəl və sonra” - “Türkoloji Qurultay -100” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, 23 aprel, Bakı, 566 s. , s.326-330.
7. Qasımov, C. (2019).Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2019, 748 s.
8. Məmmədli, N.(2026). “I Türkoloji Qurultaydan öncə - tarixi kontekst” - “Türkoloji Qurultay -100” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, 23 aprel, Bakı, 566 s. , s.3-7. <https://doi.org/10.59849/turkcong100.2026>
9. Məmmədli N.(2026). “1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda” –Bakı: “Elm və təhsil”, 826 s.
10. Sadıqova S. (2026). “Birinci Türkoloji Qurultay və ümumtürk termin yaradıcılığı prosesi” – Bakı: “Elm”,356 s.
11. “1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər” (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev) – Bakı: “Çinar-Çap”, 2006, 570 s.

*Шалала Ана Гумметли (Азербайджан)*

**«Бюллетени» Первого Тюркологического Конгресса: следы,  
оставленные в источниках**

**Резюме**

События, происходившие на протяжении всей истории, великие события, послужившие национальному и культурному развитию, сохраняются на протяжении многих лет в архивных документах и библиотеках, являющихся важнейшими источниками прошлого, следами и голосами вчерашнего дня. Все исторические факты о Первом Всесоюзном тюркологическом конгрессе, состоявшемся в Баку 100 лет назад, также сохранились в архивных документах, старых печатных книгах и страницах периодических изданий, хранящихся в библиотеках. По мере публикации книг, исследовательских работ, монографий и т. д., посвященных стенограммам конгресса, фотографиям и историческим документам, события столетней давности и атмосфера этого великолепного конгресса все яснее запечатлеваются в нашей памяти. Еще одним документом, отражающим историческую картину Конгресса, являются бюллетени организационной комиссии Конгресса. Было опубликовано 4 выпуска этого исторического документа под названием «Бюллетень организационной комиссии по созыву Первого Всесоюзного тюркологического конгресса». В эти бюллетени вошли 9 докладов, 9 диссертаций и 2 программы докладов делегатов и участников. Среди подписей в бюллетенях особое внимание привлекает подпись одного важного участника, не упомянутого в других исследованиях и забытого – профессора Худадада бей Меликасланова. В целом, работа, проделанная на этом пути, и заслуги, оказанные нашей тюркологии десятками наших ценных интеллектуалов (таких как Х. Маликасланов, С. Мумтаз и др.), сыгравших особую роль, внесших огромный вклад и участвовавших в процессе созыва, организации и проведения Первого тюркологического конгресса, до сих пор ждут своего истинного признания. Учитывая научную и историческую значимость «Бюллетеней» Первого тюркологического конгресса как ценного источника, они были переведены, транскрипированы и подготовлены к переизданию Институтом лингвистики им. Насими НАН, доктором филологических наук, доцентом Ш.А. Гумметли и доктором филологических наук А.Г. Гусейновой.

**Ключевые слова:** Конгресс, источник, «Бюллетень», Худадад Бей, Мумтаз.

*Shalala Ana Hummatli (Azerbaijan)*

**The “Bulletin”s of the First Turkological Congress:  
Traces Preserved in Sources**

**Abstract**

The events happened throughout history, the major events that serving to the national-cultural development are preserved in archival documents and libraries being most important sources as a trace and voice of the past, yesterday over the years. All historical records concerning the First All-Union Turkological Congress that held in Baku in 1926 a hundred years ago have likewise been preserved in archival materials, old printed books, and periodicals housed in libraries. The events happened a hundred years ago, the atmosphere of that remarkable Congress is more clearly engraved in our memory while the books, the research works, monographs and etc. surrounding the transcript materials, photo materials, historical documents of the Congress were published.

Another important source reflecting the historical background of the Congress is the collection of bulletins issued by its Organisation Committee. Four issues of this historical document entitled as “Bulletin of the Organisation Committee Convening the First All-Union Turkological Congress” were published. These bulletins contain nine reports, nine theses, and two presentation programs prepared by delegates and participants. The signature of one important participant among the signatures of bulletins, who was unnamed in other research works and forgotten – Khudadad Bey Malikaslanov’s signature, attracts a special attention. In general, the valuable work in this way and the services rendered to Turkology by many distinguished intellectuals (including here, Kh. Malikaslanov, S. Mumtaz and etc.), who played significant roles in convening, organizing, and conducting of the First Turkological Congress, still await full scholarly recognition.

They have been translated, transphoneliterated, and prepared for republication by Associate Professor Sh.A. Hummatli and doc.A.G. Huseynova, PhD in Philology, at the Institute of Linguistics named after Nasimi of the Azerbaijan National Academy of Sciences, by considering the scientific-historical importance of these “Bulletin”s of the First Turkological Congress as primary valuable sources.

**Keywords:** *Congress, source, “Bulletin”, Khudadad Bey Malikaslanov, Mumtaz.*

---